

Diferenciácie židovskej komunity v medzivojnovom období Peter Salner, Ústav etnológie SAV, Bratislava

Pri zbežnom pohľade do nedávnej minulosti vnímame často českú či slovenskú židovskú komunitu v medzivojnovom období často zjednodušene, ako o homogénne spoločenstvo, ktoré prijíma výlučne tradície ortodoxného judaizmu. Skutočnosť však je zložitejšia.

Do konca 18. storočia prevládalo úsilie dodržiavať 613 micvot (príkazov a zákazov Halachy) určovalo konanie členov komunity tak v náboženskom, ako aj každodennom živote. Tolerančný patent Jozefa II. (1781) však ponúkol možnosti adaptovať sa na kultúru a spôsob života majoritnej spoločnosti. V priebehu 19. storočia tento proces podporilo prenikanie ideálov Haskaly (židovské osvietenstvo). V dôsledku tohto vývoja v medzivojnovom období časť komunity (najmä v mestskom prostredí) neovplyvňovali už len ortodoxné názory. V Čechách (na Slovensku v menšej miere) pôsobili aj miernejšie formy judaizmu, sionizmus, asimilačný príklon k majorite. Medzi charakteristické znaky týchto procesov patrili kontakty s nežidovským okolím. Mnohí členovia komunity sa aktívne zapojili do kultúrneho, spoločenského a politického diania.

Na rozdiel od pomerov v Rakúsko - Uhorsku vznik Československej republiky vytvoril prostredie, v ktorom pre Židov platili rovnaké zákony v oboch častiach štátu. Rozdiely medzi komunitami v Čechách a na Slovensku však napriek tomu pretrvávali aj naďalej. Asimilačný proces prebiehal v Čechách intenzívnejšie, kým na Slovensku sa presadzoval postupne. (Ortodoxia tu stratila svoje dominantné postavenie až po prvej vlne deportácií v roku 1942). K dôsledkom postupnej diverzifikácie komunity patrili ideové konflikty prívržencov rôznych smerov judaizmu, ale aj medzi veriacimi na jednej strane a reprezentantmi nových ideológií (sionizmus, socializmus) na strane druhej.

Osobitný význam mali v medzivojnovom období spolkové aktivity. Ako uviedla historička Elena Mannová, práve Židia prejavovali mimoriadny sklon k spolčovaniu. „V 30. rokoch sa v Bratislave združovali Židia v takmer 40 spolkoch, prevažne dobročinných a náboženských.“¹ Spolkový život hral dôležitú úlohu aj v pražskom židovskom prostredí. Aktívne vystupovali členovia humanitárnej organizácie Bnai Brith. Vznikla v roku 1843 v USA a postupne sa rozšírila do Európy. V Prahe postupne vznikli tri lóže. Najstaršiu z nich, Bohemia, založili v roku 1893. Sídliť v Růžové ul. č. 5 a v roku 1936 mala 296 členov. V roku 1902 vznikla Praga (v roku 1936 registrovala 185 členov) a neskôr Humanitas (1925; 118 členov). Na Slovensku vznikli lóže v Bratislave (Fides 1924, v roku 1936 mala 82 členov) a v Košiciach (Concordia 1931; o päť rokov neskôr v nej bolo 79 členov).²

---

1 MANNOVÁ, E. 1991: Spolky – čertove volky, ale aj škola demokracie. In SALNER, P. a kol.: Taká bola Bratislava. Bratislava : Vydavateľstvo Veda, s. 86.

2 Údaje o dátume vzniku a počte členov v roku 1936 ČAPKOVÁ, K. 2001: The Jewish Elite of Central Europe (The

Obe slovenské lóže boli v októbri 1938 zatvorené: „Podobne ako v Bratislave, boli aj v Košiciach obsadené v utorok dopoludnia obidve slobodomurárske lóže Resurrexit³ a Concordia. Na obidvoch lôžach boli vztýčené slovenské zástavy a zástavy Hlinkovej národnej gardy. Lóža Resurrexit bude prístupná širšiemu obecnstvu od nedele, až sa upraví na spôsob výstavy pri dobrovoľnom vstupnom.“⁴ Pražské lóže Bnai Brit (rovnako ako ostatné židovské spolky) nedobrovoľne ukončili svoju činnosť krátko po nacistickej okupácii.⁵

Rozdielny prístup k princípom ortodoxného judaizmu sa navonok odrazil v prístupe k židovským tradíciám, ktoré sa formujú predovšetkým v prostredí rodiny. Na základe vzťahu k judaizmu sa už pred holokaustom vyvinuli tri formy: tradičná (ortodoxná), adaptovaná a asimilovaná rodina.⁶

V druhej a tretej dekáde 20. storočia bola v židovskom prostredí na Slovensku najpočetnejšie zastúpená ortodoxná rodina, ktorá bola známa aj v pražskom prostredí. Úvodné slovo Karla Langera ku knihe Devět bran, ktorú napísal jeho brat Jiří Langer (1894-1943) však ukazuje, že ortodoxní veriaci tam už začiatkom 20. storočia znamenali skôr exotickú výnimku než bežný jav: „Většina židovských rodin ve střední Evropě žila kolem roku 1900 již zcela vlažným náboženským životem. Vlastně způsob života, v kterém náboženství ještě hrálo velikou úlohu, se ukončil u našich dědečků“.⁷

Spôsob života ortodoxnej rodiny charakterizuje úsilie dodržiavať princípy Halachy. Zo širokého spektra 613 micvot považoval ortodoxný filozof Ješajahu Leibowitz za najdôležitejšie tri okruhy. Sú to podľa neho kuchyňa a jedlo, manželstvo a sex a napokon práca.⁸ Tradiční veriaci sa odlišovali od nežidovského okolia nielen spôsobom života v súkromí, ale aj vizuálne odevom, úpravou vlasov a pokrývkou hlavy. V spojení s kóšernými stravovacími návykmi uvedené rozdiely viedli k izolácii ortodoxných Židov od nežidovského okolia. Vizualna a kultúrna odlišnosť na jednej strane uľahčovala sociálnu kontrolu a prispievala tak k udržiavaniu tradícií, zároveň ale neraz vyvolávala nedôveru a prejavy nevraživosti zo strany majority.

Život v tradičných rodinách charakterizuje niekoľko základných znakov. Podľa rabína Sidona sa manželstvo v tomto prostredí nezakladá na „výbušnej láske“, ale na partnerstve. Racionálny prístup vidno už pri výbere partnera. Podmienkou sobáša bol súhlas rodičov: „Rodiče by partnera svého dítěte rozhodně měli „schválit“ nejen proto, že mají větší životní zkušenost, ale proto, že své dítě znají lépe než ono zná sebe a často již předem dovedou odhadnout, na čem jeho manželství ztroskotá. Tím nechci tvrdit, že jsou neomylní, lze však většinou předpokládat, že to se svým dítětem myslí dobře a neradí mu k jeho škodě.“⁹ Do hľadania vhodného partnera sa aktívne zapájali profesionálni sprostredkovatelia sobášov (šadchen), ktorí sa tešili veľkej úcte. V manželstve bol dôležitý

B'nai B'rith Order from the Time of the Habsburgs to the Communist Era. In A.Fuchs (ed.): B'nai B'rith Renaissance Prague. Praha : Nakladatelství Faun, P. 55-56.

3 Resurrexit nebol súčasťou B'nai B'rith.

4 Slobodomurárske lóže i v Košiciach obsadené. SLOVENSKÝ DENNÍK, 27.10. 1938, s. 4.

5 ČAPKOVÁ, K. 2001: P. 73.

6 Podrobnejšie pozri SALNER, P. 2007: Transformácia židovskej rodiny (Pokus o modelovú analýzu). In Neroľnícka rodina na Slovensku; Zborník príspevkov z rovnomenného seminára. (zost. M. Botíková, E. Herzánová, M. Bobáková), Bratislava : Katedra etnológie a kultúrnej antropológie, s. 126-132.

7 LANGER, K.: Můj bratr Jiří. In LANGER, J.: Devět bran. Praha : Sefer 1996, s. 8.

8 SHASHAR, M. 1996: Hovory o Bohu a světě s Ješajahu Leibowitzem. Praha : Sefer, s. 42

9 SIDON, E.K.1997: Když zemřít, tak v Jeruzalemě. Praha : Mladá fronta, s. 46-47.

religiózne odôvodnený zákaz akejkoľvek antikoncepcie. Spôsobil, že tejto forme rodiny nerozlučne patrí početné potomstvo. Pri ich výchove dôraz kladú na náboženstvo. Deti sa preto od útleho veku vedia modliť a zúčastňujú sa na bohoslužbách.

Špecifické znaky má deľba práce vo vnútri rodiny: „Muž chodí predovšetkým do práce a žena se predovšetkým stará o deti. To ale neznamená, že se muž nestará o deti a o domácnost a že žena zásadne nechodí do práce. Ten rodinný život - a ortodoxní rodiny mají obvykle hodně dětí - je pro člověka, který vyrostl v evropských podmínkách, něco opravdu nebývalého. Rodiče velice dbají na to, aby děti byly dobře vychovávány, aby chodili do dobré školy, a vydají za to hodně peněz. Věnují jim hodně času a zájmu, protože je to jejich povinnost.“¹⁰

Veľký význam pripisujú v ortodoxnom prostredí vzdelaniu (predovšetkým mužov). Do chederu začínajú chodiť chlapci už od troch rokov. Cenené sú najmä religiózne vedomosti, kým vzťah k sekulárnemu poznaniu je skôr odmietavý. Dokladom sú názory, ktoré prezentoval v prvej polovici 19. storočia bratislavský rabín Chatam Sofer, vlastným menom Moše Schreiber (1762-1839). Dodnes patrí k najvýznamnejším autoritám ortodoxného judaizmu. Miesto jeho posledného odpočinku na najstaršom židovskom cintoríne v Bratislave každoročne navštevujú tisícky veriacich Židov. V pražskom prostredí sa stretáva s podobnou pozornosťou osobnosť rabína Jehudu Lów ben Becalel (1525-1609), ktorý je pochovaný na starom pražskom židovskom cintoríne. Na novom cintoríne je okrem iných pochovaný spisovateľ a aktívny sionista Franz Kafka (1883-1924). Jeho hrob patrí k pútnickým miestam modernej doby...

Chatam Sofer bol presvedčený, že Tóra ako prameň Božej múdrosti automaticky obsahuje a dokonca prevyšuje celú ľudskú múdrosť. Jej štúdiu venoval preto množstvo času i energie. Svetské vzdelanie ale odmietal, pretože v ňom prvý videl krok k asimilácii a teda k zániku židovského národa. Vyjadril tiež obavu, že asimilácia ďalej vystupňuje nenávisť voči Židom.¹¹ Vyššie citovaný Ješajahu Leibowitz sformuloval svoje výhrady k svetským vedomostiam z pohľadu modernej ortodoxnej filozofie. Potvrdil, že odmietanie sekulárneho vzdelania pretrváva v tradičných komunitách dodnes: „Pokud ti, kteří mluví o jakémsi „židovském géniu“ mají na mysli tvůrčí činnost Židů ve světě západní kultury, pak je třeba odpovědět, že tato kreativita nepochází z jejich příslušnosti k židovství, nýbrž z příslušnosti těchto lidí ke světu západní kultury. Jejich židovství přitom nepřispělo ani k jejich osobnosti, ani k jejich dílu“. O niekoľko riadkov nižšie tento názor ďalej rozvíja: Ve vědě - v biologii a fyzice - je podíl Židů neobyčejně vysoký. Je to však sociologický jev, který nemá nic společného s nějakým „židovským géniem“; neboť ani o jednom z těchto vědců nelze říci, že by v sobě nosil alespoň jiskřičku tradičního židovství, ať již ideálního a historického pohledu, nebo s ohledem na jejich vzdělání.“¹²

V Bratislave (ale aj v rámci Slovenska) Soferove názory prevzali a rozširovali predstavitelia štyroch generácií jeho potomkov. Členovia soferovskej dynastie totiž až do deportácií účinkovali ako hlavní rabíni ortodoxnej obce. V rokoch 1906-1939, teda aj počas celej existencie 1. ČSR, zastával túto funkciu Soferov pravnik Akiba Schreiber. V Čechách

10 SIDON, E.K. 1997, s.49-50.

11 MYERS, B. 1997: Chatam Sofer (1762-1839). In Salner, P. (zost.): Židia v Bratislave. Bratislava : Inštitút judaistiky UK – Ústav etnológie SAV – ŽNO Bratislava, s. 36; pozri tiež SALNER, P. 2012: Rabin Chatam Sofer. In Slovenský národopis, s. 117-132.

12 SHASHAR, M. 1996, s. 22-23.

v medzivojnovom období pôsobilo niekoľko významných rabínskych osobností, napr. Richard Feder (1875-1970)¹³ či Gustav Sicher (1880-1960). Posledne menovaný bol od roku 1927 rabínom na Královských Vinohradech. Jeho pôsobiskom bola najväčšia pražská synagóga v Sázavské ulici, vybudovaná v rokoch 1896-1998. Pri spojeneckom nálete na Prahu vo februári 1945 ju poškodil zásah zápalnou bombou a v roku 1951 ju preto zbúrali.¹⁴ Gustáv Sicher sa neskôr stal hlavným pražským rabínom a viedol bohoslužby aj v Jeruzalemskej synagóge. Po jeho smrti nastúpil na tento post Richard Feder.¹⁵

2) Adaptovaná rodina.

Tento typ rodiny vyplynul zo spomenutých zmien spoločenských pomerov. Konštituoval sa koncom 19. storočia, a to najmä v mestskom prostredí. Hoci adaptované rodiny rešpektovali základné hodnoty judaizmu (viera v jediného Boha, dodržiavanie sviatkov, vzťah ku vzdelaniu), zároveň sa aktívne prispôbovali životu v meštianskej spoločnosti. Ako uvádza D. Sorkin, práve meštianstvo sa totiž stalo pre Židov referenčnou skupinou, podľa ktorej sa orientovali pri svojom pozvoľnom vstupe do nežidovskej spoločnosti.¹⁶ Príklon k meštianskym vrstvám sa odrazil aj vo formách využívania voľného času (záujem o umenie, návštevy kaviarní, aktívny spoločenský život, angažovanosť v spolkových aktivitách).

Náboženské prejavy judaizmu v tomto prostredí pôsobili skôr v deklaratívnej rovine než ako faktor, ktorý determinuje spôsob života. Hodnotový posun charakterizoval pražský rabín Efraim K. Sidon. Podľa neho v časoch 1. ČSR spoločenstvo „definovalo poňadného Žida tak, že patrí do kavárny.“ V tomto sekulárnom priestore nachádza Sidon prekvapujúce pokračovanie rituálov, ktoré sa vykonávali v rámci bohoslužieb: „Presto jeho pravidelná dochádzka do kavárny zachováva rituál dochádzky do synagogy a mnohé z toho, čo se naučil v synagoze, přenesl sem, na místo profánní. Místo komentování siduru komentoval noviny, místo vydražování volání k Tóře hrál karty, a hlavně obohatil sterilní kavárenskou kulturu tvorbou anekdot trvalých hodnot. Jinými slovy si „lepší Židé“ podle svého vkusu adaptovali kavárnu v synagogu, do které chodí. Kavárna byla místem, jehož výběrem dával předválečný Žid najevo, že náleží k židovské elitě.“¹⁷ Zdá sa, že práve odlišný význam, pripisovaný týmto zdanlivo nekompatibilným prostrediam symbolicky znázorňuje rozdiel medzi židovskými komunitami v oboch častiach štátu. Kým v Čechách (a osobitne v pražskom, prevažne sekulárnom prostredí) zohrávala dôležitejšiu úlohu kaviareň, na Slovensku pretrvávalo prioritné postavenie synagógy a ortodoxného judaizmu. Aj niektoré bratislavské kaviarne sa však v tridsiatych rokoch stali dôležitým miestom židovského spoločenského života.¹⁸

Dôsledkom uvedeného vývoja bol aj zmenený vzťah k vzdelaniu. Naďalej predstavovalo jednu z najvyšších hodnôt. Na rozdiel od ortodoxného prostredia však náboženským poznatkom pripisovali menší význam, ale o to viac si cenili sekulárne vedomosti:

13 Podrobnejšie PETEROVÁ, Z. 2004: Rabín Feder. Praha : G+G, s. 46.

14 PETEROVÁ, Z. 2014: Rabín Gustav Sicher. Život, dokumenty, vzpomínky. Praha : Sefer.

15 Tamže, s. 65 a 66.

16 Citované podľa TRANČÍK, M. 1997: Medzi starým a novým. História kníhkupeckej rodiny Steinerovcov v Bratislave. Bratislava : Marenčin PT, s. 29.

17 SIDON, E.K. 2012: Novoroční dopis vrchního rabína 5773. Roš Chodeš, 2012, č. 9, s. 3.

18 Podľa majiteľa známej bratislavskej kaviarne Štefánia, „mali sme predovšetkým mnoho židovských hostí, ktorí tu robili svoje obchody. /.../ Neskôr popoludní prichádzali lekári. Raz sme napočítali naraz 42 lekárov zo židovskej nemocnice tu vyššie.“ SALNER, P. 2006: Bratislavské kaviarne a viechy. Bratislava : Marenčin PT, s. 21-22.

„Preberanie meštianskeho spôsobu života súviselo s nadobudnutím istého majetku a osvojením si svetského vzdelania. Snaha získať svetské vzdelanie mohla však znamenať aj relativizáciu hodnôt, ktoré dovtedy predstavovalo vysoko vážené a pestované talmudické vzdelanie“.¹⁹ O menšom vplyve religiozity svedčí aj výber manželského partnera. Klesal význam funkcie šadchena. Exogamné sobáše prestali byť výnimočným a odsudzovaným javom. Modernizácia sa odrazila v klesajúcom počte detí. Táto forma rodiny sa viac a skôr rozvinula v českom prostredí než na Slovensku.

Sionistické a asimilačné smery

V poslednom desaťročí 19. storočia sa začali tak v Čechách, ako aj na Slovensku šíriť idey sionizmu. Napriek spoločnému cieľu vybudovať židovský štát, v prístupe k ideám sionizmu vidno i medzi oboma časťami republiky výrazné rozdiely.²⁰ Aj sionistické hnutie sa postupne rozdelilo do niekoľkých názorových prúdov. Všetky sa síce hlásili k židovstvu a potrebe vlastného štátu, líšili sa ale vzťahom k viere a mierou dodržiavania židovských tradícií. V Čechách zohrali dôležitú úlohu spolky Bar Kochba a Theodor Herzl, ďalej ľavicové Hapoel Hacair či Poale Sion (židovskí socialisti), ale aj pravicovo orientované Maccabi. Na Slovensku v medzivojnových rokoch pôsobili religiózny B'nei Akiva, ľavicový Hašomer Hacair, pravicovo zamerané hnutie Makabi a Trumpeldor, označovaný niekedy aj termínom „židovskí skauti“.

V druhej polovici tridsiatych rokov sa aktivizovali aj prívrženci asimilácie. Dokladom je pražský spolok slovenských študentov Detvan.²¹ Pôsobilo v ňom viac významných osobností slovenského kultúrneho a politického života, napríklad etnograf a fotograf Pavol Socháň, spisovatelia Martin Kukučín, Ladislav Nadaši – Jégé, Jozef Gregor Tajovský, maliar Janko Alexy, politik Vavro Šrobár a iní. Do spolku vstupovali aj židovskí študenti zo Slovenska, čo vyvolalo nespokojnosť časti členov. Koncom tridsiatych rokov sa objavili výčitky, že spolok prijal do svojich radov aj židovských študentov, ktorým údajne „nejde o uplatňovanie sa v slovenskom živote, ale len o legitímácie.“²² Verejnú diskusiu vyvolali asimilantské zámery Spolku Slovákov – židov, ktorý vznikol v druhej polovici tridsiatych rokov v Košiciach. Jeho protagonisti mali ambíciu „združiť všetkých Slovákov židovského vierovyznania bez rozdielu politickej príslušnosti a šíriť národnú uvedomelosť medzi slovenským židovským obyvateľstvom.“²³ V časopise Slovenský domov čelný predstaviteľ hnutia Tibor Löwenbein opakovane kritizoval postoje členov židovskej komunity a vyzýval ich k používaniu slovenského jazyka a lojalite k prostrediu, v ktorom žijú.²⁴

V českých podmienkach niektoré spolky pristupovali rezervovane k „neslovanským“, teda aj židovským záujmom o členstvo. Negatívny vzťah k Židom vyvrcholil v rokoch 1938/1939. V Čechách „občan s židovským pôvodom sa nemohl stať členom vládnucej

---

19 TRANČÍK, M. 1997, s. 29.

20 „Velice záhy se však ukázalo, že program i forma, která vyhovovala mladým sionistům v českých zemích, nijako neoslovuje sionisty na Slovensku.“ (ČAPKOVÁ, K. 2005: Češi? Němci? Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918-1938. Praha – Litomyšl : Paseka., s. 256).

21 Spolok Detvan vznikol 15.3. 1882 v kaviarni Stará Slavie a pôsobil (s prestávkou v období 1. svetovej vojny) až do roku 1951. Cieľom spolku bol rozvoj národného povedomia slovenských študentov. V medzivojnovom období boli spolkové miestnosti v Hlavovej kaviarni na Vinohradoch. (www.detvan.cz/historia.html)

22 Čo sa stalo v pražskom Detvane? In Slovenský denník, 9.2. 1937, s. 2.

23 Slovenskí židia majú vlastný časopis. In Slovenský denník, 16.2. 1937, s. 4.

24 Ak viete slovensky, hovorte tak vždy a všade. In Slovenský denník, 9.3. 1937, s. 4; Žid o židoch. In Slovenský denník, 17.3. 1937, s. 4.

SNJ ani její mládežnické odnože. Byl vyloučen z českých lékařských a advokátních komor, které se označily za arijské, a hrozilo mu omezení či odnětí oprávnění k praxi. Rovněž české studentské spolky přijali árijský predikát a vyloučily židovské kolegy ze svých řad (Všehrd, Spolek českých mediků a jiné).²⁵ Podobně aj na Slovensku napr. právníci požadovali už v roku 1938 zaviesť „numerus nulus“ pre Židov.²⁶ Aj niektoré iné spolky svojich židovských členov vylučovali ešte pred prijatím príslušných protizhiovských zákonov.²⁷

Asimilovaná rodina

Proces asimilácie sa preniesol aj na úroveň rodiny. Niektoré z nich preberali kultúru a spôsob života majoritnej spoločnosti. V takomto prípade (až na výnimky) opúšťali tradičný judaizmus a svoje židovstvo nevnímali religiózne, ale etnicky. K. Čápková situáciu trefne charakterizovala slovami „češtví se židovským přibarvením“.²⁸ V Čechách začal tento proces už v 19. storočí a vyvrcholil v období 1. ČSR: „Ztráta víry jako - v tradičním (ortodoxněžidovském) pojmání - jakéhosi univerzálního pramene, respektive neochota nechat se vázat domněle nemoderními a nepokrokovými pravidly, dovršované přejímání křesťanského výročního zvykoslovního cyklu v neortodoxních židovských domácnostech, nemohly nedovést asimilanty ke zložitě otázce: zda a čím zůstáváme ještě Židy? Lze být Židem i po rozchodu s církví? Je zřejmé, že takovéto otazníky stály mimo židovskou tradici a že byly i pro část asimilantů nepřijatelné. Připomeňme si, co napsal kolínský rabín Richard Feder: židovství nelze opustit, nelze ho ze sebe svléci, nelze se ho zříci, nelze se ho zbavit a nelze o něm ani diskutovat. U mnohých asimilantů však nebylo již s vírou jako se základním kritériem židovské identity počítáno.“²⁹ Na Slovensku sa tento trend väčšinou presadil až neskôr ako jedna z reakcií na holokaust.

Manželstvo a rodinný život asimilovaných Židov sa len málo líšil od okolia. (Ešte zložitejšia bola a je situácia v zmiešaných manželstvách.) Rozdiely sú skôr v tom, čo odmietajú (veľké kresťanské sviatky ako Vianoce, Veľká noc) než v tom, čo z vlastných tradícií poznajú a udržiavajú.

---

25 RATAJ, J. 2007: Česká politika v druhé republice – kritický pohled na „neznámé“ češtví. In Židovská menšina za druhé republiky. Zost. M. Pojar, B. Soukupová, M. Zahradníková. Praha : Židovské muzeum v Praze, s. 33.

26 Spolok Právnik žiada numerus nullus pre Židov. SLOVENSKÝ DENNÍK, 29.11., s. 3

27 Ako uvádza MANNOVÁ, E. 1991, s. 72, „Smutnou kapitolou týchto rokov bolo vylučovanie Židov zo spolkového života. Nemeckí veslári už vo februári 1939 oznámili nútené vystúpenie neárijských členov.“

28 ČAPKOVÁ, K. 2005, s. 122.

29 SOUKUPOVÁ, B. 2004: Identita Čechů židů v nové evropské realitě. In Židovská menšina v Československu ve třicátých letech (Zost. M. Pojar, B. Soukupová, M. Zahradníková). Praha : Židovské muzeum v Praze, s. 37.